

«ЛІТОС» ПЕТРА МОГИЛИ У ПОЛЕМІЧНОМУ ДИСКУРСІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті аналізується «Літос» Петра Могили у полемічному дискурсі першої половини XVII ст., вказується на його місце та роль у формуванні тогочасної літературної традиції. Означено особливості побудови збірника та його художня специфіка.

Ключові слова: полеміка, контекст, теза, антитеза, трактат, опонент.

This article analyzes Piotr Mohyla's «Litos» in polemical discourse of the first half of the 17th century, indicated in his place and role in shaping contemporary literary tradition. It also defined features of his work and its artistic specificity.

Keywords: debate, context, thesis, antithesis, treatise, opponent.

W artykule poddano analizie «Litos» Piotra Mohyły w dyskursie polemicznym pierwszej połowy XVII wieku, wskazano jego miejsce i rolę w formowaniu ówczesnej tradycji literackiej. Określono wyróżniki kompozycji zbioru i jego specyfikę artystyczną.

Słowa kluczowe: polemika, kontekst, teza, antyteza, traktat, oponent.

Поява нової хвилі міжконфесійної полеміки припадає на 40-і роки XVII ст. і пов'язана з виходом трактату «Епанортосіс albo Perspectiwa u obiasnienie bledow, herezyey u zabobonow w Grekoruskiey cerkwi Disunitskiey...» (1642) Касіяна Саковича та відповіді на нього Петра Могили («Lithos albo Kamien z prosy prawdy cerkwie swietey prawoslawnoy Ruskiey...», 1644). Після прийняття католицизму Касіян Сакович намагався, з одного боку, виправдати нову зміну віросповідання, з другого – був негативно налаштований проти уніатів та православних, тому вдався до активної та відкритої полеміки. За цих обставин виходить у світ його книга, що зчинила навколо себе немало галасу. М. Костомаров зазначає, що К. Сакович спочатку написав їдку сатиру на зібраний Петром Могилою Собор 1642 р, а потім – об'ємний твір полемічного характеру [6]. Цієї ж думки дотримується П. Новаковський, вважаючи, що «зауваження й коментарі Саковича до синоду 1640 р. стали прологом до його найважливішої полемічної праці...», а «полеміка..., незважаючи на її не надто вишуканий тон, виявилася врешті-решт дуже корисною для могилянського кола, що розпочало працю над очищенням та систематизацією богослуження» [10, с. 67]. Дослідники творчості полеміста А. Бичко та Б. Бичко вважають, що «значення цього твору визначається хоча б тим, що він викликав гостру реакцію серед інтелектуальних кіл...» [1, с. 159].

У «Perspectiwi...» Сакович постає грізним критиком православних та уніатів, відобра-

жаючи широке коло найгостріших тогочасних проблем. Він не міг відкрито критикувати унію, яка своїм існуванням завдячувала католицизму і перебувала під його опікою. Метою книги було показати, що ідеальна релігійна унія, прийнята на Брестському соборі і втілена в життя колишніми уніатськими митрополитами та єпископами, на той час втратила своє внутрішнє наповнення, а представники сучасної уніатської церкви тільки зовні пов'язані з Римською церквою. Цією думкою пройнятий весь твір. Полеміст вважає, що уніатська церква, маючи звичаї та обряди греко-східні, не дбає про їх пристосування до римського ритуалу і практики католицької церкви. Ці обряди і звичаї мають у своїй основі багато хибного, містять чимало забобон і ересі, а відчуження від католицизму, що панує у православних, поширилось і на унію.

Касіян Сакович використовує у творі єзуїтську модель ведення полеміки, яка довгий час була найбільш вживаною у нападах та суперечках католицької церкви з православною та базувалася на тому, що помічалися і критикувалися найдрібніші порушення канону, які приймалися за норму у православних. Полеміст критикує всі православні таїнства, насміхається над святами, постами, храмами, проповідями, духівництвом, звинувачує православних у кальвінізмі та лютеранстві. Базовим матеріалом для цього стало особисте знайомство автора із церковними справами та богослужбовими книгами уніатів і православних. Деякі із перерахованих огріхів, подані

у «Perspectiwі...», все-таки траплялися в церкві могилянської доби, але їх було значно менше. Полеміст часто наводить приклади, які мали місце раніше означеного періоду, а найголовніший недолік звинувачень К. Саковича в тому, що він дивився на усі проблеми очима католика.

Петро Могила чесно визнав слушність критики Саковича щодо помилок, неосвіченості й занедбання серед східного духовенства, а «Lithos...» презентував «солідну і ґрунтовну полеміку, що не боїться навіть визнання помилок і недоліків свого віровизнання» [10, с. 68]. Митрополит Макарій Булгаков, високо оцінюючи трактат святителя, характеризує його як «апологетику православної... Церкви проти тодішніх нападок на неї уніатів і латинників, а почасти й її літурґіка, з поясненням її богослужіння, таїнств і обрядів, її постів, свят структури церков та інше... Книжка ця була написана дуже обґрунтовано, і могла бути дійсно корисна для православних» [7, с. 603]. С. Єфремов назвав твір «ваговитим» [3, с. 141], враховуючи його значення для східної церкви. М. Косицька відзначає, що «текст „Літосу...“ має ніби подвійний характер, це передусім запланована відповідь декларативного і офіційного характеру, але разом із цим це жива, особиста розмова, в якій автор посилається на конкретні фрагменти творів опонента і навіть у вигляді іронічних зауважень часом дуже різного характеру торкається його приватних рис, деталей біографії, родинних зв'язків» [5, с. 135]. Архієпископ Ігор Ісіченко вважає, що «Lithos...» виконував функцію пояснення «літурґійної практики і сакраментального вчення Православної Церкви у зіставленні з католицькими аналогами», і що трактатові притаманна «...богословська поміркованість, спокійність, розважливий тон. У книзі дається стримана критика католицизму, без образ і зверхності щодо опонентів» [4, с. 203]. В. Нічик зазначає, що П. Могила «веде полеміку у різкому тоні, а в багатьох місцях навіть висміює особу опонента» [9, с. 365], адже на адресу К. Саковича сиплеться безліч образливих та грубих епітетів. А М. Костомаров відзначив, що митрополит у деяких місцях говорить до свого опонента «с бранью и різкими островами..., называет его прямо лжецом» [6].

«Lithos...» нараховує 424 сторінки основного тексту, якому передують, розміщені на 12 нунумерованих листках, додаткові статті. На звороті титульної сторінки під гербом Максиміліана Бржозовського, якому була присвячена книга, розміщено вірші на його честь. Далі йде власне

посвята Бржозовському. Відповідно до «Передмови до читача» у «Perspectiwі...», написана і передмова митрополита, в якій Петро Могила звинувачує свого опонента в тому, що причиною його переходу до католицької віри були невеликі помилки, ересі та забобони, які останній помітив у православній та уніатській церквах. Він відзначає, що К. Сакович плутається у своїх поясненнях і заперечує сам собі, говорячи, що через утиски уніатів він перейшов у католицьку віру. Далі поміщено невеликий вірш «Czytelnika do Kassiana Elogium», в якому автор з іронією просить опонента дати спокій Русі.

Основний текст трактату написаний за аналогією до основної частини «Perspectiwу...»: митрополит заперечує звинувачення на адресу православної церкви, критикує помилки католиків і пояснює православні таїнства, богослужіння, пости і свята. Перша і друга частини побудовані за такою моделлю: «теза» (питання) К. Саковича – «антитеза» (відповідь) П. Могили. Книга закінчується двома трактатами, що розкривають питання догматичних відмінностей між Східною і Західною церквами, які є відповіддю автора «Lithosu...» на заклик К. Саковича приєднатися, а точніше підкоритися, Римові, католицькій вірі. У першому трактаті автор проголошує ідею соборності, прав церкви, на чолі якої стоїть Христос. У іншому Могила «спростовує догмат про походження Святого Духа і від Сина, що мав на меті обґрунтувати попередній догмат про зверхність влади римського первосвященника апостола Петра та його наступників, передано нібито самим Христом» [8, с. 366]. Автор апелює до традицій Кирила та Мефодія у слов'янській культурі, заперечуючи католицизм. Митрополит включає сюди також опис хрещення Русі, згадує про дії Святослава, Ольги, Володимира, Ярослава, Кипріяна, Григорія Цамблака, Кирила Турівського. Трактат, за словами М. Косицької, став «детальною документацією літургії Православної церкви» [5, с. 135].

Твір Петра Могили рясніє цитатами та посиленнями на першоджерела, оскільки автор був добре знайомий із книгами українськими, грецькими, московськими й католицькими та намагався науково довести, що обрядовість греко-руської церкви виражає православне віровчення і тримається на апостольських і прабатьківських традиціях. Варто зазначити, що догмати не підлягають жодним змінам, а обряди можуть доповнюватися і видозмінюватися. Обряд є «художнім» відображення церковної думки, обумовлений історичними умовами і національним елементом. Хоча

ритуали православних і католиків різні, але суть їх одна, головна розбіжність – у догматиці. Тому, досить обережно критикуючи католицьку церкву та її звичаї, митрополит дотримувався думки, що будь-які відмінності в обрядовій сфері мають право на життя, але вони не повинні стати на заваді возз'єднання Церкви Христової. П. Могила був проти порушень догматів віри, визначених церквою, які не можуть ні доповнюватися, ні змінюватися. Він вказує на те, що деякі обряди католицької церкви, хоч і не подібні з грецькими, проте сягають своїм корінням історичної давнини, тому не можуть характеризуватися негативно [8, с. 24, 33]. Враховуючи ці обставини, митрополит не допускав можливості використовувати звичаї католицької церкви у православній, вважаючи це для священика великим гріхом, карою за який буде відлучення [8, с. 27]. На відміну від православних, К. Сакович наполягав на виправленні звичаїв та богослужбової практики східною церквою за зразком римської, вважаючи їх абсурдом та ерессю православних. П. Могила при поясненні цих звинувачень науково обґрунтовує обрядовість грецької церкви, яку започаткували та розтлумачили в апостольських та протівських сказаннях.

У «Lithosi...» чітко визначаються та спростовуються пункти звинувачень Касіяна Саковича, найулюбленішими прийомами якого було вказувати на гріховне життя руського духовенства, на безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків, невігластво, пияцтво тощо. Однак митрополит повністю не заперечує аргументи опонента, адже деякі порушення траплялися у православних. Вони переважно стосувалися окремих священиків, які могли бути неввічливими, грішними, безвідповідальними, але не церкви загалом. Святитель зауважив, що різні життєві обставини, несприятливі історичні умови мали вплив на церкву, її духовенство, парафіян, проте не підривали авторитету церкви. Свою позицію П. Могила ілюструє прикладами із практики римської церкви, посилавшись на писання католицьких авторів. При поясненні якогось обряду святитель посилався на книгу, в якій цей обряд був описаний максимально точно та детально. Деякі звинувачення К. Саковича у «Lithosi...» взагалі заперечувалися, для виправдання інших автор посилався на подібні випадки у католиків, а значна частина хиб у православній церкві, на його думку, пов'язана з прийняттям унії. У трактаті подається історія походження обрядів та звичаїв, зіставляється їх виконання у православній та католицькій

церквах, які мають різну форму, але однакові завдання.

Невелика частина «Lithosi...» присвячена проблемі шлюбу (164–170 ст.). Тут подано декілька цікавих описів весільних звичаїв українців у першій половині XVII століття. Касіян Сакович у «Perspectivi...» говорить, що у православних церквах не оголошують про шлюб. Петро Могила вважає, що досить того, що священник на заручинах запитує молодят, чи не є вони кровною чи духовною ріднею. При цьому він відзначає, що заручини здійснюються «ceremonialiter», з особливими молитвами та з обміном обручок. Як відомо, заручини святково відбуваються в домі нареченої, у присутності нареченого та сватів. Молодого, його батька і старост перев'язують рушниками, а молодих благословляють хлібом. Касіян Сакович наголошує на тому, що православні священики нерідко самі бувають п'яними й п'яним дають шлюб, часто вінчають у нічний час викрадених наречених. Митрополит не заперечував факту вінчання викрадених дівчат. Здебільшого викрадення відбувалося за попередньою згодою дівчини. Таке траплялося у дворянських сім'ях, де дочка не мала права вільно обирати собі нареченого. Він стверджує, що такі шлюби мали місце в православній церкві, коли та ще не мала свого митрополита та єпископа, тобто до Іова Борецького, а тому винною у цьому безладі є унія. Священики часто не з власної волі давали шлюб викраденим дівчатам, а зі страху за своє життя та здоров'я, або коли пан був зацікавлений у здійсненні шлюбу підлеглої йому людини з дівчиною, то погрожував священику побиттям або ув'язнював його, щоб змусити здійснити обряд вінчання.

У іншому розділі «Lithosi...» у відповідь на звинувачення К. Саковича, що деякі православні священики не вміють ні самі сповідатися, ні слухати сповідь інших, зазначено, що, по-перше, дана ситуація є наслідком 50-літньої відсутності архієпископа у православній руській церкві через унію, по-друге, невігластво духовенства спостерігається і в католиків: «Были никогда такие католические ксендзы, которые слова: hie ter suffla, обьясняли такъ: три раза напейся изъ «kuffla». ... не зная латинскаго языка, форму крещенія произносили следующимъ образомъ: Baptize te in nomine Patria, et Filia, et Spiritua Sancta...» тощо [8, с. 45].

Святитель на звинувачення опонента в тому, що в українській церкві сини священиків після смерті батьків брали на себе виконання їхніх обов'язків, розцінює як безпідставний наклеп, вважає їх ознакою безбожності. П. Моги-

ла зазначає, що обидві церкви (і католицька, і православна) з такими особами чинять відповідно до їх злочину [8, с. 363].

Численні вказівки опонента-католика, що бідність духовенства є причиною падіння їхньої гідності, убогості храмів, недоглянутості церковного посуду, використання замість пшеничного хліба житнього, вівсяного, ячмінного, замість високоякісного вина – запліснявілого або кислого, П. Могила не заперечує, але вказує на його винятковість, а не масовість. Такі порушення пояснює несприятливими для церкви історичними обставинами: перш за все унією, яка протягом багатьох років переслідувала та чинила тиск православних, залишила їхню церкву без єпископів, проте на час діалогу ситуація докорінно змінилась. Митрополит і єпископи щорічно скликають собори, на яких повчають священників, викладають їм настанови про пристойне здійснення відправи та таїнств, стежать за їхньою моральністю через уповноважених на це осіб, при прийнятті священницького сану турбуються про дотримання канонічних постанов тощо.

У «Lithosi...» зазначено і про деякі недоліки у богослужбних книгах православних, особливо це помітно при поясненні обрядових дій та у настановах до відправи якогось таїнства. П. Могила вважав їх внутрішніми і випадковими, тому вони не є свідченням недійсності основ православної обрядовості, що має глибокий смисл та давні традиції. В інтересах полеміки ці недоліки не розголошувались, вважаючи, що вони виникли через незнання, тому їх можна було легко виправити [8,

с. 213–214]. Цим зумовлювалися головні завдання «Lithosu...»: по-перше, показати, що описана у богослужбних книгах православна обрядовість є авторитетною, по-друге, вона задовільно показує глибину священнодійства.

Фізичні вади К. Саковича (не мав одного вуха) також були помічені П. Могилою. Він іронічно радить опоненту: «Приличнее тебѣ разсуждат о свиньяхъ, которыя съли твое ухо, нежели установлять новые формы таинствъ» [8, с. 41]; «...какъ бы ни распорядились (съ постриженными при крещеніи волосами), – спялять-ли ихъ, закопають-ли въ церкви, положатъ-ли въ скважинѣ – тебѣ какое до этого дѣло? Ты тамъ скажи, где спрятано твое ухо, которое имелъ прежде и котораго теперь не имеешь, и тому что различно говорятъ объ этомъ люди, въ особенности ксендзъ Терлицкій въ письме къ Его М. ксендзу легату» [8, с. 27, 114, 127, 144, 188]. Поза увагою Могили не залишились і батьки Саковича: на зауваження останнього щодо легковажності православного духівництва при здійсненні служби Божої, митрополит говорить: «По всей вѣроятности, ты видѣлъ такъ совершающимъ священнодѣйствія своего отца, который сдѣлался попомъ, будучи великимъ простакомъ и не вежею» [8, с. 62].

Отже, розглядаючи «Літос...» у тогочасному полемічному дискурсі, можемо стверджувати, що Петро Могила проілюстрував свою толерантність у ставленні до інших вір, зокрема до католицької, а стильова палітра трактату за свідчила сприйняття барокової естетики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бичко А.К. Світлотинь Касіяна (Калліста) Саковича / А.К. Бичко, Б.І. Бичко – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 168 с. – (Духовні скарби України).
2. Голубев С. Київській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (опытъ церковно-историческаго изслѣдованія) / С. Голубев. – Київ : Типографія С.В. Кульженко. Большая Васильковская улица домъ №23, 1898. – Томъ II. – I–VII, огл. I–VI, 1–514 осн. текст, 1–12 огл, замечанія опечатки і поправки 1–4, 1–498.
3. Єфремов С.О. Історія українського письменства [Текст] / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 686 с.
4. Ісіченко І. Східна аскеза і бароковий текст : досвід могилянського Києва / Архієпископ Ігор (Ісіченко) // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : Збірник наукових праць на пошану пам'яті проф. Валерії Нічик. – К. : Критика, 2005. – 584 с. – С. 196–206.
5. Косицька М. «Літос...» митрополита Петра Могили: риторична специфіка полемічного

дискурсу / М. Косицька // «Українська школа» в літературі та культурі україно-польського порубіжжя. – К. – 2005. – Полоністичні студії. – Т. VII. – С. 214–225.

6. Костомаров Н. История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей // [Електронний ресурс] : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kost/33.php

7. Макарій [Булгаков]. Історія Русской Церкви. – Том XI. – С.-Петербург, 1882. – 658 с.

8. Могила П. Ліфос / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. VIII. – Вип. I. – 450 с.

9. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України / В.М. Нічик. – К. : Український центр духовної культури, 1997. – 328 с.

10. Новаковський П. Літературна проблематика в міжконфесійній полеміці після Берестейської унії (1596–1720) / П. Новаковський // Український літературний центр. – Львів : Свічадо, 2005. – 252 с. – (Джерелознавчі дослідження; Т. 2).